

Literature Research Quarterly

Vol. 11, No. 3,

Fall 2023

pp. 1-29

Original Article

Ferdowsi and Shakespeare: A New Historicist Comparative Critique of the Selected Female Characters of the Shahnameh and Shakespearean Plays

**Maryam Soltan Beyad^{1*}, Behrooz Mahmoudi Bakhtiari²,
Zahra Rahimi³**

1. Associate Professor of English Language and Literature Department; Faculty of Foreign Languages and Literature; University of Tehran

2. Associate Professor of Collage of Fine Arts; Faculty of Performing Arts and Music; University of Tehran

3. PhD Student of English Literature; Alborz Campus; English Language and Literature Department; University of Tehran

Received date: 9/09/2022

Accepted date: 17/02/2024

Abstract:

The *agency* of literature is one of the keywords of New Historicism. New historicists believe that literature is not simply a *product* of history; it actively *makes* history. History, power discourses, marginalized parts of society, and the mutual relationship between literature and culture are central concerns in new historicism. Both Ferdowsi and Shakespeare, although from two diverse cultures and six centuries apart from each other, their works share similar characteristics seen from a historical and literary perspective. Ferdowsi was contemporary with the Sāmānids age of reviving the Persian language and culture after a long period of repression. Shakespeare also lived during the Renaissance age of change in beliefs, views, and worldviews. In addition, challenging the dominant discourses of power

* Corresponding Author's E-mail: msbeyad@ut.ac.ir

and cultural clichés, they created new outlooks towards women in their respective culture. Women who were so far voiceless and marginalized during the times, now get an active presence in their works. The passive, silent Persian woman, kept marginalized for centuries, has an active role and presence in the Shahnameh. Silent and obedient women considered sinful during Shakespeare's era, have a voice and dynamic presence in his plays. This study tries to depict women's dynamic personalities both in their contemporary societies and selected literary works. By examining the dominant discourses regarding women, reading their contemporary texts, and analyzing the role of women in their literary works, it is found that both writers in the selected works had different viewpoints towards women compared to the dominant discourses of their time.

Keywords: New Historicism, Ferdowsi, Shakespeare, power discourses, culture

Introduction

New historicism first developed in 1980s, primarily through the work of the critic Stephen Greenblatt motivated by Foucault. Unlike traditional Historicism, new historicists look differently towards the relationship between the history and literature. New historicists believe that literature is not simply a *product* of history; it actively *makes* history. The agency of literature in society is one of the key concepts of this school of thought. Therefore, literature, by challenging the dominant discourses of power, can provide people with new insights. History, power discourses, marginalized parts of the society such as children or women, the constructed character of culture, and, mutual relationship between literature and culture are central concerns in new historicism. Examining new Historicist comparative critique, one can deepen his/her insight not only of various literary works but also of the history of specific eras of different nations. Both Ferdowsi and Shakespeare, although from two diverse cultures, share similar characteristics seen

from a historical and literary perspective. Ferdowsi lived during the Sāmānids, the age during which they started to revive Persian language, culture and thought after a long time of repression. Shakespeare lived during the Renaissance when the spirit of the age had a new outlook toward art, literature, philosophy, and man in general. Both Persian and English literature, language, and culture are largely indebted to these two great authors whose works have left a legacy in each country. Although many critics have interpreting these authors' works through various literary schools for many years, portrayal of women and their roles in both authors' literary texts have been almost a challenging issue. Some critics call them misogynist writers. However, examining the dominant discourses of their time considering women, this study depicts that both authors created new outlooks towards women in their cultures by challenging the dominant discourses of power and cultural clichés.

Research method

New historicism based on Stephen Greenblatt's perspective provides the theoretical framework for the analysis and the close reading of the *Shāhnāme* and the selected plays of Shakespeare. Since history and literature are of main concepts in New Historicism, the contemporary history of the two authors has been studied to examine the power relations and the dominant discourses regarding women. According to New Historicism, another way to better understand the writers' attitudes is being familiar with the contemporary parallel texts to the writers. Consequently, the famous contemporary writers with Ferdowsi and Shakespeare and their viewpoints considering women has been examined as well. Finally, by the close reading of the selected literary texts from the aforementioned authors, we can get familiar with their viewpoints towards women and their roles.

Discussion

By studying the contemporary history of Ferdowsi and Shakespeare's

era, it can be understood that the dominant discourses of power are male dominated. During the Ferdowsi's time in spite of ruling one of the most powerful dynasties, the Samanids, women did not have an active role or agency in the society. Furthermore, reviewing the most famous literary figures at Ferdowsi's time such as Naser Khosrow and Gorgani, their male dominated viewpoints within their literary works are evident. But when the selected characters from the *Shahnameh*, Sindokht and Sudabeh, are interpreted, it is obvious that these women are agent in their world and they have active roles not only on their own destiny but on other people as well. Unlike the power discourses and the dominant culture in Ferdwosi's time, Ferdowsi depicted strong female characters which represent his different viewpoint towards women in comparison with that of his time.

On the other hand, Shakespeare lived during an era when a Female Monarch, Elizabeth I, ruled in a Male World. Although it was ruled by a female character, the society was male dominated and women were considered as sinful creatures who were inferior to men. Wife-beating was a recognized right, and that daughters who resisted their parents' choice of a husband were "locked up, beaten and flung about the room" (Ulrich, 2007, p. 74). Crossdressing was a prevailed phenomenon by which women could not act in the theatre and young boys played their roles on the stage. Women's role in Christopher Marlow and Ben Johnson's literary works, two most famous literary figures contemporary to Shakespeare, is very limited or represented as flat characters not dynamic in their own world. But by creating strong female characters in his dramas like Portia and Lady Macbeth who were dynamic in their world, Shakespeare could challenge the power discourses and cultural clichés and offer new insights to his nation.

Conclusion

Scrutinizing both Ferdowsi and Shakespeare's contexts, we find out both authors lived in a patriarchal society. At Ferdowsi's side, despite the Samanids noble reputation and the expansive culture of the time, the

active and effective presence of women in various political, social, and cultural spheres is not widely observed, and women in this patriarchal society were almost silent. During Shakespeare's time, although England was governed by a strong female ruler for more than four decades, the majority of women in England had limited social, economic, and legal rights. Ferdowsi and Shakespeare in spite of these male-dominated societies, depicted noble, wise, strong, and agent female characters who were active not only in their own fate but also effective in others'. In this study both good (Sindokht and Portia) and evil (Sudabeh and Lady Macbeth) female characters have been discussed to show that the authors observed the right of presence for both good and evil women. Consequently, examining both texts and contexts of these selected works of Ferdowsi and Shakespeare, we can conclude that they created a subversive literature which challenged the cultural clichés and the power discourses and they both offered the people new insights regarding women.

References

- Aram, V. H. (1989). *Towards a poetics of culture, in The new historicism*. Routledge.
- Fredowski, A. (2007). *Shāhnāmeḥ* (translated into English by by Dick Davis; foreword by Azar Nafisi). Published in Penguin Books.
- Greenblatt, S. (1980). *Renaissance self-fashioning; From more to Shakespeare*. The University of Chicago Press.
- Omidsalar, M. (2011). *Poetics and politics of Iran's national epic, Shāhnāmeḥ*. Palgrave Macmillan.
- Ulrich, L. T. (2007). *Well-behaved women seldom make history*. Vintage Books.

فردوسی و شکسپیر: مطالعه تطبیقی نو تاریخ‌گرایانه منتخبی از شخصیت‌های زنان در شاهنامه و نمایشنامه‌های شکسپیر

مریم سلطان بیاد^{۱*}، بهروز محمودی بختیاری^۲، زهرا رحیمی^۳

۱. دانشیار گروه زبان انگلیسی؛ دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه تهران

۲. دانشیار پردیس هنرهای زیبا؛ دانشکده هنرهای نمایشی و موسیقی دانشگاه تهران

۳. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات انگلیسی؛ پردیس البرز دانشگاه تهران

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۲۸

دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۸

چکیده:

فاعلیت ادبیات در جامعه یکی از کلیدواژه‌های تاریخ‌گرایی نوین است. نو تاریخ‌گرایان بر این باورند که ادبیات صرفاً محصول تاریخ نیست؛ بلکه خود به طور فعالانه تاریخ می‌سازد. تاریخ، گفتمان‌های قدرت، بخش‌های به حاشیه رانده شده جامعه، و رابطه متقابل بین ادبیات و فرهنگ از دغدغه‌های اصلی تاریخ‌گرایی نوین است. فردوسی و شکسپیر، اگر چه از دو فرهنگ مختلف و با فاصله شش قرن از یکدیگرند، آثارشان حائز ویژگی‌های مشترک تاریخی و ادبی است. فردوسی هم‌عصر سامانیان است؛ یعنی دوران احیای فرهنگ و زبان فارسی. شکسپیر نیز در دوران رنسانس می‌زید که عصر تغییر در باورها، دیدگاه‌ها، و جهان‌بینی انسان‌هاست. علاوه بر این، آنها با به چالش کشیدن گفتمان‌های مسلط قدرت و کلیشه‌های فرهنگی درباره زنان، دیدگاه‌های جدیدی را نسبت به آنان در فرهنگ‌های خود به وجود می‌آورند. زنانی که مدتهاست بی‌صدا یا به حاشیه رانده شده‌اند، در آثار ایشان حضوری فعال دارند. زن

Email: msbeyad@ut.ac.ir

* نویسنده مسئول:

منفعل، کم صدا و قرن‌ها در حاشیه مانده ایرانی، در شاهنامه نمودی کنشگرانه نه تنها در سرنوشت خود، بلکه در سرنوشت دیگران نیز دارد. زن کم صدای جامعه معاصر شکسپیر نیز که گناهکار انگاشته می‌شود، در نمایشنامه‌های شکسپیر صاحب صداست و در دنیای خود کنشگر است. این مقاله به نقش زنان در جامعه معاصر با هر دو ادیب می‌پردازد و دیدگاه‌های آنان را نسبت به زنان در آثاری منتخب از ایشان به تصویر می‌کشد. با بررسی گفتمان‌های حاکم درباره زنان و واکاوی متون هم عصر با ایشان، و تحلیل نقش زنان در آثارشان، اینگونه یافت می‌شود که ایشان در آثار منتخب نگاهی متفاوت به زنان در مقایسه با گفتمان‌های زمانه خود داشته‌اند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ‌گرایی نوین، فردوسی، شکسپیر، گفتمان قدرت، فرهنگ

۱. مقدمه

شاهکارهای ادبی مرزهای کشورها را درنوردیده و تاثیر کلام نویسنده بر جان ملت‌های دیگر می‌نشیند. منتقدان ادبی کوشش بسیاری دارند تا با نقد و بررسی شاهکارهای ادبی بر اساس دیدگاه‌ها و مکتب‌های فکری متعدد، دلیل این رسوخ را دریابند. از آن‌جا که هنر و ادبیات زبانی جهانی دارند و اندیشه‌های حاکم بر شاهکارها، جهان‌شمول هستند، وجود شباهت میان آثار ادبی در فرهنگ‌های مختلف، پژوهشگران را بر آن می‌دارد تا مقایسه‌ای برای درک بهتر آثار شکل دهد. ادبیات تطبیقی به بررسی، مطالعه، مقایسه، و تطبیق ادبیات ملل مختلف می‌پردازد. گاه این مقایسه در متون، گاه در زمینه شکل‌گیری آن‌ها، و گاه بر نویسندگان و دیدگاه‌هایشان تأکید دارد. تاریخ‌گرایی نوین این هر سه زمینه را در خود دارد.

تاریخ‌گرایی نوین بر این باور است که آنچه ما از گذشته می‌دانیم از طریق متون است، بنابراین تاریخ خود متن است. نوتاریخ‌گرایان به متون ادبی نه به عنوان متونی انتزاعی بلکه مانند دیگر متون که می‌توانند بینشی از گذشته به ما بدهند، می‌نگرند. بررسی ادبیات در حیطه تاریخی‌اش، گفتمان‌های حاکم بر آن دوران را هویدا می‌سازد و به خواننده درکی می‌دهد که شاید روایت مورخان به آن اندازه راهگشا نباشد. (برتن، ۲۰۱۴: ۱۵۵)

آثار فردوسی و شکسپیر از لحاظ تاریخی و ادبی شباهت‌هایی دارند؛ بنیان آثار هر دو تاریخ کشورشان است، هر دو در عصر تغییرات بزرگ اجتماعی می‌زیسته‌اند؛ فردوسی در عصر سامانیان می‌زید یعنی دوران احیای فرهنگ و زبان فارسی پس از سال‌ها درحاشیه ماندن و شکسپیر در عصر رنسانس که دوران انسان‌گرایی مبتنی بر عقل و خرد بشری است. اگر چه برخی منتقدان، ادبیات هر دو نویسنده را مردسالارانه قلمداد کرده‌اند، اما ایشان با آگاه از گفتمان-هایی که قدرت^۱ در طی سالیان به جامعه تحمیل کرده است و کلیشه‌های فرهنگی جامعه نسبت به زنان، با نبوغ خود و تسلطی که بر زبان دارند، با به تصویر کشیدن زنانی متعالی، خردمند، و صاحب اندیشه در آثار خود، افق جدیدی در جهت دیده شدن زنان به حاشیه رانده شده جامعه، به روی هموطنان خویش می‌کشایند.

بنابراین، در ابتدا این پرسش مطرح است که در عصر فردوسی و شکسپیر گفتمان‌های رایج درباره زنان چگونه بوده است. در مرتبه دوم دیدگاه این دو نویسنده درباره زنان در آثاری منتخب از ایشان چگونه است. در نهایت، آیا ادبیات ایشان در جامعه فاعلیت داشته است یا خیر؟

۱-۱. بنیان نظری پژوهش

بررسی تطبیقی کنشگری زنان در آثار ادبی و شرایط تاریخی-اجتماعی حاکم در زمان فردوسی و شکسپیر، موجب درک و دریافتی کامل‌تر از گفتمان‌های قدرت و کلیشه‌های فرهنگی هم‌عصرشان شده و با در نظر داشتن این پیش‌زمینه‌های فرهنگی، الگوهای تفکری این دو نویسنده در حل مسأله‌های مشترک تا حدی آشکارتر می‌شود. در این مقاله تأثیر تفکر و یا قلم یک نویسنده بر دیگری بررسی نمی‌شود، بلکه مقایسه این دو نویسنده بر اساس رویکرد تاریخ‌گرایی نوین است.

استفان گرینبلات^۲ از دیدگاه که به ادبیات به شکل محض می‌نگریست، توجه خود را به عوامل خارج از متن معطوف کرد. او به جای بوطیقای ادبیات^۳ در مکتب فرمالیستی، بوطیقای

1. power
2. Stephen Greenblatt
3. Poetics of Literature

فرهنگ^۱ را ارائه داد. گرینبلات که متأثر از میشل فوکو بود به فرهنگ، توزیع قدرت، و گفتمان-های آن توجه ویژه‌ای داشت. از دیدگاه او فرهنگ قابل ساختن است و گفتمان‌های مختلف در جامعه حتی گفتمان‌های ادبی-هنری تأثیر بسزایی در شکل‌گیری فرهنگ دارند. (برتن، ۲۰۱۴: ۱۵۵). گرینبلات برای به تصویر کشیدن رابطه متقابل ادبیات، تاریخ، و فرهنگ و نمایان ساختن کنشگری ادبیات در جامعه، داستانی از ملکه الیزابت^۲ در دوران حیات شکسپیر را بیان می‌کند: زمانی که نمایشنامه ریچارد دوم برای چندمین بار روی صحنه رفته است، ملکه خطر شورش تماشاگران متأثر از این نمایش را عملاً احساس می‌کند و می‌گوید: "من ریچارد دوم هستم!". نمایشنامه‌های شکسپیر در میان مردم عادی در خیابان‌های لندن به روی صحنه می‌رفت و با استقبال بی‌نظیر مردم، بارها اجرا می‌شد. ملکه الیزابت که خود از حامیان هنر تئاتر بود زنگ خطر این ادبیات برانداز^۳ را به طور ملموس در جامعه می‌شنید و قدرت ادبیات و هنر تئاتر را در آگاه بخشی به جامعه کاملاً احساس می‌کرد. (گرینبلات، ۲۰۰۵: ۲) تاریخ‌گرایی نوین بر این باور است که قدرت، گفتمان‌های رقیب یا مخالف را به حاشیه رانده یا سرکوب می‌کند. به این ترتیب، گروه‌های کم‌صدا و در حاشیه، در این مکتب اهمیت ویژه‌ای می‌یابند؛ گروه‌هایی مانند کودکان، زنان، رنگین‌پوستان، طبقات فرودست، کارگر و نظایر آن‌ها که در جامعه کم‌صدا یا تقریباً بی‌صدا هستند. (برتن، ۲۰۱۴: ۱۵۸)

در تاریخ‌گرایی نوین، تاریخ هم‌عصر با متن ادبی و دیگر متون معاصر با آن، بخش مهمی از استنادهایی است که در رابطه با متن ادبی وجود دارد. این پژوهش گفتمان‌های اجتماعی و تاریخی در رابطه با زنان را در دوران معاصر با هر دو نویسنده واکاوی کرده و به متون هم‌عصر ایشان نیز نگاه کوتاه دارد. همچنین کنشگری زنان را در آثاری منتخب از ایشان؛ سیندخت و سودابه در بخش شاهنامه و پورشیا و لیدی مکبث در بخش شکسپیر را تحلیل کرده تا به دیدگاه این دو نویسنده نسبت به زنان بپردازد.

1. Poetics of Culture
2. Elizabeth I
3. Subversive literature

۱-۲. پیشینه پژوهش

آثار فردوسی و شکسپیر بر اساس مکتب‌های متعدد ادبی مورد نقد و بررسی قرار گرفته‌اند. تمرکز پیشینه پژوهش حاضر بحث زنان در آثار فردوسی و شکسپیر به ویژه بر اساس رویکرد تاریخ-گرای نوین است. بنابراین شامل دو بخش می‌باشد؛ بخش اول شاهنامه و تاریخ‌گرایی نوین و بخش دوم شکسپیر و تاریخ‌گرایی نوین است. بی‌شک این چند پیشینه مواردی اندک از انبوه مطالعاتی است که بر روی آثار فردوسی و شکسپیر انجام گرفته است.

شاهنامه و تاریخ‌گرایی نوین

شاهنامه فردوسی در حیطه زنان بر اساس رویکردهای مختلف مورد نقد و بررسی قرار گرفته است. تمرکز بیشتر این تحقیقات بر روی تحلیل شخصیت‌های زنان بوده است. یکی از کسانی که به بررسی زنان در شاهنامه پرداخته است، دکتر جلال خالقی مطلق است. او در کتاب *زنان در شاهنامه*^۱ دیدگاه‌هایی مختلف درباره زنان در شاهنامه به خواننده ارائه می‌دهد. بخش‌های مهم آن عبارتند از: روشننگری درباره جنسیت زنانه در تاریخ و اساطیر ایرانی، واکاوی نقش و شخصیت زنان اصلی شاهنامه در طول عمرشان مانند دوران دختری، همسری، و مادری هم در قاب خانواده و هم در کالبد جامعه. امید سالار در مقاله‌ای با عنوان *"نکته‌هایی در باب زنان در شاهنامه"* معتقد است که تحولات مهم سیاسی و یا گذار قدرت از مرحله‌ای به مرحله‌ی دیگر در شاهنامه، همواره با وساطت زنان یا نمادهای زنانه همراه بوده است. ابوالفضل خطیبی در مقاله *"بیت‌های زن ستیزانه"* به بررسی و ارزیابی بیت‌های زن ستیزانه در شاهنامه می‌پردازد و الحاقی بودن یا اصلی بودن این ابیات را مطرح می‌کند. کتاب *گلرخان سیه چشم* به نقش برخی از زنان در شاهنامه می‌پردازد و ایشان را به دلیل نقشی فعال که در تربیت و حمایت از قهرمانان شاهنامه داشته‌اند، شاهدخت می‌نامد. این کتاب تمامی باورهای منتسب به فردوسی درباره زن ستیز بودن او را به چالش کشیده و بینشی متفاوت به خوانندگان ارائه می‌دهد. با وجود مقالات متعدد دیگری که بسیاری را در کتاب فردوسی، زن و تراژدی می‌توان یافت، تا زمان نگارش این

1. Women in the Shahnameh

مقاله، پژوهشی مبنی بر بحث زنان بر اساس رویکرد تاریخ‌گرایی نوین در شاهنامه یافت نشد. تنها مقاله‌ای تحت عنوان «مطالعه داستان هفتواد از دیدگاه تاریخ‌گرایی نوین و تحلیل گفتمان» موجود است که در آن روابط قدرت هم از لحاظ مذهبی و هم از لحاظ تاریخی در متن شاهنامه مورد بررسی قرار گرفته است. این مقاله به چالش‌های میان سلسله‌های ساسانیان و اشکانیان تمرکز دارد و اینکه چگونه هر کدام در صدد تحمیل قدرت خود بر جامعه هستند و همزمان با دو آیین مهرپرستی و زرتشتی هم مواجه بوده‌اند.

شکسپیر و تاریخ‌گرایی نوین

از آنجا که استفان گرینبلات بنیان مطالعات تاریخ‌گرایی نوین را با تمرکز بر دوران رنسانس و خصوصاً آثار شکسپیر گذاشت، در این حوزه نمایشنامه‌های شکسپیر مورد نقد و بررسی فراوان قرار گرفته‌اند. گرینبلات در کتاب *ساخت شخصی رنسانس*^۱ برای اولین بار به توضیح اصول مکتب تاریخ‌گرایی نوین می‌پردازد و این مکتب را به صورت عملی در کارهای شکسپیر مانند *اتللو* پیاده سازی می‌کند. منتقدان فمینیستی بسیاری نیز زنان را در آثار شکسپیر بررسی کرده‌اند. جین هاوارد^۲ و فیلیس راکین^۳ برای بررسی جایگاه جنسیت در دوران رنسانس انگلستان، مباحثی پیچیده در نقد فمینیستی نمایشنامه‌های تاریخی شکسپیر دارند. لیزا جرداین^۴ رویکردی زمینه‌ای به تئاتر دوران رنسانس دارد و بر نمایشنامه‌های تاریخی شکسپیر و زندگی زنان در جامعه انگلستان در آن دوران تمرکز دارد. این کتاب مجموعه‌ای از مقالاتی است که موضوعات متنوعی از خود نمایشنامه‌ها، تا تحصیلات زنان، عرف‌های پوشش، کلیشه‌های زنان قهرمان، و مبحث سلیطه‌گری^۵ زنان را در بر می‌گیرد. لیزا جرداین به نقد فمینیستی کارهای شکسپیر حمله می‌کند و کاستی‌های آنان را در طبقه‌بندی‌هایی که درباره زنان انجام داده‌اند می‌بیند و دیدگاه‌های فمینیستی را فاقد عینیت و دقت قلمداد می‌کند.

1. *Renaissance Self-Fashioning*
2. Jean Howard
3. Phyllis Rackin
4. Lisa Jardine
5. shrew

۲. بحث

با وجود مطالعاتی بی‌شمار بر آثار فردوسی و شکسپیر، اما هنوز برداشت‌های نامناسبی نسبت به دیدگاه‌های آنان در راستای بعضی از مسائل نه تنها در میان مردم جامعه بلکه در میان منتقدین نیز، وجود دارد. یکی از مهمترین آنها، حیطه مربوط به زنان است. برخی مانند نولدکه معتقدند که "زن‌ها در شاهنامه مقام مهمی نیستند... در حماسه ایرانیان نمی‌توان زنانی مانند پنلوب، اندرو مایخ و نائوزیکا که در عالم زنی خود، برابر با مردان هستند، پیدا کرد." (نولدکه، ۱۱۵-۱۱۶)، یا برداشت‌های زن‌ستیزانه از برخی اشعار منتسب به فردوسی که باعث شده زنانی فرهیخته که شیفته فردوسی هستند به سبب رواج بیت‌هایی چون "زن و اژدها هر دو در خاک به/ جهان پاک از این هر دو ناپاک به" حتی به سراغ شاهنامه نرفته و آن را نخوانده‌اند. (خطیبی، ۱۹) علیرغم دستاوردهای بسیاری که منتقدان فمینیست در قرن بیستم در حوزه نقد فمینیستی شکسپیر داشته‌اند، آنها بیشترین توجه خود را به نمایشنامه‌های تاریخی او که زنان نقشی پررنگ در آنها نسبت به کمدها و تراژدی‌هایش ندارند معطوف ساخته‌اند و نتیجه‌گیری‌های جهت‌داری نسبت به رویکرد شکسپیر به زنان ارائه داده‌اند. (هاوارد، ۲۱)

این دو نویسنده اگر چه از دو فرهنگ شرق و غربند، گفتمان‌هایی که حاکم بر جامعه است گفتمانی مردسالارانه است و کلیشه‌های فرهنگی زن‌ستیزانه در آن جوامع جاری است. اما هر دو نویسنده با نبوغ خود و تسلط ویژه‌ای که بر زبان دارند، زنانی بازنمایی می‌کنند که با گفتمان‌های قدرت و گفتمان‌های مسلط فرهنگی دوران خود متفاوت هستند. (برگرفته از دیدگاه ادبیات براندازانه، *subversive literature*، در مکتب تاریخ‌گرایی نوین) ایشان نه تنها صدای بخش‌های به حاشیه رانده شده و کم‌صدای جامعه شدند، بلکه بینشی تازه به روی مخاطبان خود گشودند. برای واکاوی نقش زنان هم از منظر تاریخی و هم در منتخبی از ادبیات این دو نویسنده برجسته، ابتدا وضعیت زنان در تاریخ معاصر با هر دو نویسنده بررسی شده و سپس سیندخت و پورشیا که زنانی متعالی و خردمند هستند و سودابه و لیدی مکبث که چهره‌هایی پلید در آثار ایشان هستند، بررسی می‌شوند.

۱-۲. حکیم ابوالقاسم فردوسی

فردوسی با نگرارش تک اثر زندگانی‌اش "شاهنامه"، که در ادبیات جهان بلندترین شعر حماسی سروده شده توسط یک نویسنده است، توانست زبان و فرهنگ ایرانی را در دورانی احیا کند که قرن‌ها بود، گفتمان‌های قدرت سعی در نادیده گرفتن تاریخ، فرهنگ، و زبان ایرانی داشتند. (دباشی، ۲۰۱۹: ۱۰) حکیم فردوسی در دوران سامانیان می‌زیست. سالها بود که ایران تحت فرمان خلفای عباسی بود، اما سامانیان توجه ویژه‌ای به زبان و فرهنگ ایرانی داشتند و کار خود را با ترجمه تفسیر طبری به زبان فارسی آغاز کردند. ادامه این جنبش و روح ملی‌گرایی آن زمان، سرآغازی برای ظهور فردوسی شد. (همان)

۲-۲. جایگاه زنان در گفتمان‌های موجود در جامعه ایران و معاصر با فردوسی

بازنمایی زن در دوران باستان و کهن ایران، بر اساس آنچه در اوستا و بندهشن و دینکرت و ایاتکار زیران و ارداویراف نامه و دیگر منابع باستانی بدست آمده قابل استناد است. در سال ۱۹۴۹ میلادی، جمعی از باستان‌شناسان بر اساس آثار به جامانده از انسان‌های پیش از تاریخ در حفاری غاری در "تنگ بید" واقع در کوه‌های بختیاری، موقعیت اجتماعی زنان را در جامعه بدوی تشریح کردند. زنان در آن دوران نگهبانان آتش و شاید اختراع کننده و سازنده ظروف سفالین بودند. زنان در کوه‌ها به دنبال یافتن ریشه‌های خوردنی نباتات و میوه‌های وحشی بودند که همین مهارت بود که در عصر حجر و غارنشینی در حالی که مردان چندان پیشرفتی در این زمینه نداشتند، ابتدا زنان را به سمت کشاورزی ابتدایی سوق داد. شاید همین امر، اساس جوامع نخستین سرزمین ایران شد که در آن‌ها زن بر مرد برتری یافته بود. در چنین جوامعی، زن، قبیله را اداره می‌کرد و به مقام روحانیت می‌رسید. زنان ناقل خون قبیله با خالص‌ترین شکل خود به شمار می‌رفتند. اولویت دادن به زن، ویژه ساکنان اصلی نجد ایران بود که بعدها در آداب آریاییان فاتح وارد شد. در اکتشافات باستان‌شناسی سمبل‌های خدایی بسیاری از جنس زن، بدست آمده است که عموماً بیانگر دیرینگی پرستش مادر کبیر (بانو خدا) در جامعه‌های کهن است. (یوسفی،

۱۳۸۶: ۱۲-۱۳

در نظام زرتشتی در باب تبارنامه خدایان می‌توان گفت که ساختار این نظام به صورت خانواده‌ای است که هرمزد پدر است و دیگر ایزدان همه از او منبث شده‌اند. امشاسپندان نیز فرزندان او هستند. آرمیتی و اشی دو ایزدبانو هستند که دختران هرمزد هستند. طبق یسن ۴۵: هات ۲ نام آرمیتی این ایزدبانو به "پارسایی و منش درست و به اندازه" نیز ترجمه شده است. آرمیتی رابطه نزدیک با زمین دارد و به همین سبب به ایزدبانوی زمین معروف است. اشی دیگر ایزدبانو به معنای پاداش، بخت نیک، شایستگی یا نماد بخت است. او ایزدبانوی باروری است. او ثروت، نعمت، و رفاه می‌بخشد. (خالقی مطلق، ۱۳۹۸: ۲۸)

آن‌گونه که پیداست زنان در ایران باستان و در دین زرتشتی - حداقل بر مبنای متون مذهبی - در جامعه و مذهب جایگاه هم‌پایه و هم‌تراز یا گاه بالاتر از مردان داشته‌اند. اگر چه آموزه‌های دین اسلام بر پایه تساوی زن و مرد استوار بود و پیامبر اسلام بارها به سنت اعراب جاهلیت در نحوه برخورد با زنان و دختران انتقاد می‌کرد و آموزه‌های قرآن را به آنان می‌آموخت، اما متأسفانه در حمله اعراب به ایران رفتار اعراب نسبت به زنان ایرانی درخور شأن زنان ایرانی نبود. آنها زنان را به اسارت گرفته و مانند بردگان با آنها رفتار می‌کردند.

در قابوسنامه باب بیست و هفتم در این زمینه داستانی کوتاه در باب شهربانو دختریزدگرد شهریارآمده است که چگونگی انتخاب او برای شریک و همسر خود از میان اعراب، فرهنگ اصیل ایرانی را به نمایش می‌گذارد که نه بر پایه گفتمان زن ستیزی بلکه داشتن حق انتخاب همسر است. (خالقی مطلق، ۱۳۹۸: ۱۶۰)

۲-۳. بازنمایی زنان در ادبیات معاصر با فردوسی

از آن‌جا که تاریخ‌گرایی نوین ادبیات را متنی قابل استناد از تاریخ زمان خود می‌داند، در این جا برای بهتر پی بردن به وضعیت زنان در عصر فردوسی متونی ادبی از آن دوران در رابطه با نقش و حضور زنان در آنها، بررسی می‌شوند. هر چه به ادبیات باستان ایران نزدیک می‌شویم حضور زن

در داستان‌های عاشقانه ملموس و زمینی است مانند جامعه اشکانی که در آن داستان ویس و رامین به وجود آمده است، اما هر چه جلوتر آمده و ادبیات با طریقت و شریعت آمیخته می‌شود، در ادبیات داستانی غیرعرفانی (عاشقانه و حماسی) اگر چه عشق به تقلید از الگوهای پیشین زمینی است؛ اما یک‌سویه شده و بیشتر حول محور مرد می‌چرخد و توصیف‌ها پیچیده از استعارات است. در شعر غنایی که این پیوند ادبی با ادبیات کهن تقریباً بریده شده، عشق یا یک عشق افلاطونی و شبه عرفانی است یا شاهد بازی و همجنس‌گرایی. در منظومه ویس و رامین اسعد گرگانی بیشتر بر تن‌کامگی زنان اشاره شده است و توصیفاتی غیر واقعی و شاید ذهنی و تزئینی از زن ارائه شده است. (خالقی مطلق، ۱۳۷۵: ۱۷)

ناصر خسرو را که از شاعران تعلیمی مقارن با فردوسی بوده است، بی‌اعتناترین شاعر ادب پارسی به زن شمرده‌اند که دیوان او به نوعی خالی از شخصیت پردازی زنان ترسیم شده است. به نظر او عشق به زنان بیهوده است و چنین عشقی به دلی سرشار از حقیقت راه ندارد. (محمدی، برزگر خالقی، ۱۳۹۱: ۱۵۰) اگرچه گرشاسب‌نامه اسدی طوسی به عنوان اثری حماسی در میان آثار هم‌عصر فردوسی نگاه بهتر از معاصران خود به زنان دارد و زنان در این حماسه نمودی کنشگرانه‌تر نسبت به آثار گرگانی و ناصر خسرو دارند، اما دیدگاه‌های منفی درباره زنان نیز به وفور در آن یافت می‌شود. از جمله اینکه اسامی هیچ‌یک از شخصیت‌های زن در داستان ذکر نشده است و همواره از آنها با عناوین کلی یاد شده است که در این مورد اسدی طوسی برخلاف رویه فردوسی عمل کرده، زیرا تمام شخصیت‌های زن در شاهنامه را با نام کوچک می‌شناسند (تهمینه، رودابه، فرانک و...). (بصاری، ۱۳۵۰: مقدمه)

در شعر ناصر خسرو و منوچهری و برخی از شعرای هم‌عصر فردوسی تصویری که از زنان ترسیم می‌شد همانند نقاشی‌های مینیاتوری تنها زیبارویانی بودند که برای کامجویی مردان آفریده شده بودند. چنین زنی گاه با صفت «سعتری» می‌آید که زنی است هوسباز و برای کامیابی جنسی محض:

فصل چه داری به غزل‌های نغز در صفت روی بست سعتری

ناصر خسرو

زن جادوست جهان من نخرم زرقش زن بود هر که مراو را بفریید زن

ناصر خسرو

زنان در این اشعار هویتی تزئینی، که بیشتر جنبه تکمیلی داشته یا موجوداتی ذهنی و انتزاعی، به دور از واقعیت هستند که حقیقت وجودی آنان به عنوان انسانی مستقل و موجودیت یافته، نادیده انگاشته شده است. این نوع ادبیات که گفتمان غالب فرهنگی آن دوران نسبت به زنان را نمایان می‌سازد، در ادبیات فردوسی بسی متفاوت، با هویتی مستقل، و کنشگر بازنمایی می‌شود. در واقع در برابر این نگاه تک بعدی ادیبان هم‌عصرش، فردوسی زن پهلوان (گردآفرید)، زن خردمند و مدبر (سیندخت)، زن عاشق (رودابه و منیژه)، زن پادشاه (همای)، زن قربانی کژفهمی‌ها و لجاجت مردانه (جریره)، و زن حيله‌گر (سودابه) را تنها در بخش پهلوانی شاهنامه به تصویر می‌کشد که هر کدام هویت مستقل، منحصر به فرد، و متمایز خود را دارند.

۲-۴. سیندخت در داستان زال و رودابه

سیندخت بانوی مهرباب کابلی و مادر رودابه است. رودابه و زال دلداده یکدیگرند. همه بزرگان، سرآمدان و نامداران روزگار با این پیوند ناسازند. این رخداد به گره پیچ در پیچ و کور مانند شده است. هیچ‌کدام از مردان نامدار و بزرگ نمی‌توانند این کار را گره‌گشایی کنند. سام برای لشکرکشی به مرز کابل رسیده است و از دیگر سوی مهرباب بر آن است که سر از تن زن و دختر خود جدا کند. در این هنگام است که سیندخت به میانه کار درمی‌آید. سیندخت که در شاهنامه نماد کردانی و کارآمدی و گره‌گشایی است، نه تنها شوی خود را از خشم باز می‌دارد، بلکه منش و کردار بسیار سنجیده و به آیین او در سام بسیار کارگر می‌افتد و روشن‌رأیی و اندیشه‌وری این بانو سام را آن‌چنان به شور می‌آورد که بی هیچ چون و چرا و درنگ پیشنهاد وی را می‌پذیرد و زال را به نزد منوچهر می‌فرستد و این‌گونه این گره کور گشوده می‌شود. (برگرفته از روایت‌های

استاد میرجلال الدین کزازی)

سیندخت اگر چه پهلوان نیست، اما در کاری کامکار است که برترین مردان روزگار در آن درمانده‌اند. حضور او در این داستان نه تنها جنبه تزئینی یا انتزاعی ندارد و مینیاتوری نیست؛ بلکه درایت و خردمندی این زن سرنوشت قومی را دگرگون می‌کند. او یک مادر است و یک همسر که در مسأله پیش آمده هر مادری ممکن است با او همذات پنداری کند. سیندخت زنی است که حضورش نه برای تن‌کامگی مردان بلکه برای کنشگری است. تنها اوست که می‌تواند مشکلی ویران‌گر را گره‌گشایی کند. کاردانی و تدبیر اوست که بنیان پیوند زال و رودابه را فراهم آورده و رستم دستان از آن‌ها زاده می‌شود. او که تنها یکی از زنان خردمند و متعالی در شاهنامه است، اندیشه و رأی فردوسی نسبت به گفتمان مسلط فرهنگی جامعه خویش در باب زنان را آشکار می‌سازد.

۲-۵. سودابه در داستان سیاوش

سودابه که از زنان بدگوش شاهنامه است، دختر شاه هاماوران و همسر کیکاووس است. سودابه که در سودای رابطه پنهانی با سیاوش ناموفق است، با دسیسه کیکاووس را نسبت به او بدبین می‌کند. اما سیاوش پاک سرشت سرافراز از آزمون آتش به سلامت می‌رهد. سیاوش برای رهایی از فریبکاری‌های سودابه برای جنگ به مرز توران می‌رود و جذب دربار افراسیاب می‌شود. اما همان‌جا به کام مرگ کشیده می‌شود. سیاوش در توران می‌شود. سودابه پس از گذر سیاوش از آتش جایگاه خود را متزلزل می‌یابد. او به دلیل اینکه خود صاحب فرزند پسر نشده تا عامل ادغام قدرت‌های ایران و هاماوران باشد، حس قدرت طلبی و حسادت او نسبت به سیاوش برانگیخته می‌شود و گمان می‌کند با از بین بردن سیاوش قدرت خود را مستحکم می‌کند. در واقع به گونه‌ای سودابه بیشتر آلوده به فساد قدرت است تا فساد جنسی. (یوسفی، ۱۳۸۶: ۱۷)

شخصیت سودابه از دو نمود بسیار متفاوت به تصویر کشیده شده است: در تصویر نخست

سودابه همسری بسیار دلیر و فداکار است، اما در دومین تصویر زنی شرور و خائن است. اما در هر دو مورد اراده قدرتمندش عاملی پر رنگ است. او از آغاز تا پایان، زنی مصمم و قاطع است. هدفش هر چه باشد، تا به آن نرسد از تلاش باز نمی‌ماند. او شهبانویی قوی است و نیز بر کیکاووس که فردی سرسخت است نفوذ بسیار دارد. او از معدود زنان شاهنامه است که پس از ازدواج نقشش به عنوان همسر و نه مادر ادامه می‌یابد. (خالقی مطلق، ۱۳۹۵: ۶۵)

کنشگری او در جریان سیاوش اگر چه پلید ولی حاصل خودآگاه مستقل او در رقم زدن سرنوشت خود و سیاوش است. در تمامی این داستان، جز از زبان شخصیتی دیگر، فردوسی جانبداری یا اتهامی را متوجه سودابه نکرده و فقط روایتگری چیره دست است تا خواننده خود در باب سودابه تصمیم‌گیری کند. دیگر بار، هنرمندی حکیم طوس را در به تصویر کشیدن زنی پلشت اما قدرتمند می‌توان درک و دریافت کرد. آنچه در این جا اهمیت دارد حق حضور زنان پلشت در شاهنامه است و این گواه است بر چندصدایی بودن شاهنامه و رویکرد و اندیشه متفاوت فردوسی نسبت به گفتمان‌های زن ستیزانه و سرکوب‌گرایانه عصر خویش.

۲-۶. شکسپیر

بسیاری شکسپیر را برجسته‌ترین نویسنده انگلیسی زبان می‌دانند. او که مهم‌ترین نویسنده دوران رنسانس است، بخش عمده‌ای از نوشته‌هایش را از کتاب تواریخ هولین شید^۱ برگرفته است. شکسپیر با تسلطی که بر زبان داشت عبارات و واژگان متعددی به فرهنگ لغت انگلیسی افزود. یکی از ویژگی‌های متمایز کننده او، وسعت موضوعاتی است که بدان‌ها پرداخته است (حدود ۳۷ موضوع مختلف) که بسیار چشم‌گیر است. شکسپیر شاید جز اولین ادبایی است که به مسائل روانشناختی می‌پردازد؛ تقریباً از اولین نویسندگان انگلیسی است که به روان آدمی و مسائل روان‌شناسانه پرداخته است، او صحنه تئاتر را راه برای نفوذ در عمق افکار ملتش می‌دید و با ادبیاتی در لفافه و گاه براندازانه طرز تفکر هم‌میهنانش را دست‌خوش تغییر می‌کرد.

1. Holinshed's Chronicles

۷-۲. جایگاه زنان در گفتمان‌های موجود در جامعه انگلستان معاصر با شکسپیر

اگرچه انگلستان برای بیش از چهل سال توسط یک زن قدرتمند اداره می‌شد، اکثریت زنان در این پادشاهی جایگاه اجتماعی، اقتصادی و قانونی بسیار محدودی داشتند. جایگاه زنان از لحاظ باورهای مذهبی، سیاسی و فرهنگی متأثر از گفتمان‌های مسلط مردسالارانه در اجتماع بود. مطمئناً تعداد اندکی از زنان اشرافی با نفوذ از قدرت قابل توجهی برخوردار بودند. سرتامس اسمیت^۱ درباره زنان در عصر شکسپیر می‌گوید:

ما زنان را به عنوان کسانی که طبیعت آن‌ها را برای نگهداری از خانه و تغذیه خانواده و فرزندانشان ساخته است، از انجام یکسری از کارها طرد کرده‌ایم، مانند امور مرتبط با تصدی پست در ادارات و یا هر آنچه مرتبط با دخالت کردن در منافع مشترک اجتماعی باشد. البته جز اندکی قلیل که موضوع نژاد و خون، به آن‌ها برتری می‌بخشد، مانند ملکه. (گرینبلات: ۲۰۰۰: ۱۰)

نوشته‌های دوران رنسانس در مورد زنان و خانواده دائماً به یک مدل سیاسی از سلطه و تسلیم^۲ باز می‌گردند، که در آن پدر بر زن و فرزندان حکومت می‌کند، همان گونه که پادشاه بر دولت حکومت می‌کند. آنها می‌بایست با اطاعت کردن از مردان زندگی‌شان مایه سربلندی آنان در جامعه می‌شدند. زنان از لحاظ حقوق قانونی و اقتصادی محدود بودند و آزادی سیاسی و اجتماعی اندکی داشتند؛ زنان حق رأی نداشتند و جز عده معدودی، دیگران از تحصیل محروم بودند. حتی حق داشتن صدایی در بحث‌های عمومی از آنان سلب شده بود، یعنی در مکالمه معمولی نمی‌توانستند نظر خود را به طور کامل و آشکار بیان کنند. زنانی که نظرات خود را آزادانه و با صراحت بیان می‌کردند، در معرض خطر تلقی شدن با القابی مانند *سلطه*^۳ یا *بددهن* بودند یا به آن‌ها *برچسب بدنامی*^۴ زده می‌شد. در دوره الیزابت، برای تربیت کردن و تنبیه این زنان، روش‌های اصلاحی تحقیرآمیزی به کار گرفته می‌شد مانند خفیف کردن آنان در

-
1. Sir Thomas Smith
 2. domination and submission
 3. shrew
 4. scolds

انظار عمومی - از نوعی که کاترین در نمایشنامه رام کردن زن سرکش^۱ متحمل می‌شود - یا آزار فیزیکی. (گرینبلات، ۲۰۰۰: ۱۱)

۲-۸. آثار هم عصر با شکسپیر و رویکرد آنان نسبت به زنان

در ادبیات زمان شکسپیر، ژانر رایجی که کشمکش‌های مختلفی را در جامعه ایجاد می‌کرد، ژانری کاملاً مردسالارانه بود و نه تنها خوانندگان زن را تشویق نمی‌کرد، بلکه اغلب زنان را مورد انتقاد قرار می‌داد. در این گفتمان زن ستیزانه، وظیفه زنان این بود که پاکدامن، مطیع، وظیفه شناس، خجالتی و ساکت باشند و همواره بحث بر سر این بود که آیا زنان این نقش‌ها را ایفا می‌کنند یا کوتاهی کرده‌اند. (گرینبلات، ۲۰۰۰: ۱۲)

"... پس به احتمال زیاد اگر خواننده مدرن روایت‌های الهام‌بخشی از زنان شجاع را در کتاب‌هایی بیابد، بهتر است بداند که آنها توصیف‌هایی در دفاع از فضیلت زنانه نیستند؛ بلکه حمله به زنانی است که از سکوت و فرمان‌برداری خودداری کرده‌اند." (همان)

بن جانسون کمدی نویس مشهور و کریستوفر مارلو تراژدی نویس صاحب نام هم‌عصر با شکسپیر بودند. نوشته‌های بن جانسون به مردسالارانه بودن مشهورند چون زنان نقشی پررنگ ندارند. البته بعضی از منتقدان بر این باورند که بن جانسون زن ستیز نبوده است بلکه بسیار متعهد به نشان دادن واقعیات جامعه بوده و آثار او باز نمود اجتماع آن دوران است. در نتیجه باز نمود جنسیتی در نمایشنامه‌های او بازتاب واقعیت دوران ملکه الیزابت است.

تراژدی‌های کریستوفر مارلو نیز با نام قهرمانان مردش مشهورند؛ دکتر فاستوس، تمبرلین و یهودی مالی. اگر چه هلمن افسانه‌ای در نمایشنامه دکتر فاستوس حضور دارد و به نسبت بی‌صدا بودنش در اساطیر یونان، در نمایشنامه مارلو اندکی کنشگری دارد ولی به طور کلی همان حالت اساطیری-افسانه‌ای خود را حفظ کرده است و برای خواننده و بیننده به گونه‌ای دور و دست نیافتنی است که هم‌ذات‌پنداری با او دشوار است. در نتیجه زنان در آثار این دو نویسنده برجسته

1. The Taming of the Shrew

معاصر با شکسپیر، نقش چندان پررنگی نداشته و کنشگری قابل ذکری ندارند. در حقیقت اگر چه در آثار شکسپیر، زن قربانی (دسدمونا)، زن گناهکار (لیدی مکبث)، زن باتدبیر و شجاع (پورشیا)، یا زن عاشق (رومئو و اوفیلیا) می‌یابیم، در آثار مارلو و بن جانسون چنین تداعی را بیشتر در مورد قهرمانان مرد داریم، که این خود می‌تواند گواه بر اندیشه متمایز شکسپیر نسبت به زنان در مقایسه با نویسندگان هم‌عصر خود و گفتمان‌های فرهنگی جامعه باشد.

۲-۹. شخصیت‌های زن در نمایشنامه‌های شکسپیر

ملکه الیزابت حامی هنر تئاتر بود و در رشد و شکوفایی این هنر در انگلستان نقش بسزایی داشت. اما همچنان نویسندگان برای نوشتن نمایشنامه‌هایشان آزادی کافی نداشتند و نمایشنامه‌ها تحت نظارت حکومت و سانسورچی‌ها به روی صحنه می‌رفت. در عصری که گفتمان قدرت تعیین کننده مسائل است، هر کسی که تهدیدی برای حکومت به حساب می‌آید به اشد مجازات می‌رسد. نویسندگان هم‌عصر شکسپیر (مانند کریستوفر مارلو و بن جانسن) به دلیل رویارویی مستقیم با طبقه حاکم به زندان یا قتل‌های مشکوک دچار می‌شوند. در نتیجه قلم‌فرسایی در چنین وضعیتی و توانمندی بیان تفکر انتقادی خود از طریق اثر ادبی بدون رویارویی مستقیم با قدرت یا ایجاد چالش‌هایی که منجر به متوقف کردن کار گردد، کاری بس حساس و دشوار است.

در دوران شکسپیر تماشای تئاتر یکی از تفریحات اکثریت مردم لندن بود. زنان و مردان در هر مقام و طبقه اجتماعی آزادانه به تماشای تئاتر می‌رفتند و در فاصله‌ای بسیار نزدیک با صحنه، شاهد اجرای تئاتر بودند. در چنین جامعه‌ای که شور تماشای تئاتر در اوج خود است و زنان و مردان در کنار هم به تماشای تئاتر می‌ایستند، در عین حال گفتمان‌های رایج فرهنگی، سیاسی، و مذهبی مردسالارانه است، اثری که به روی صحنه می‌رود از حساسیت‌های خاصی برخوردار است. در زمان شکسپیر، زنان اجازه اجرا و بازیگری بر روی صحنه تئاتر نداشتند و عموماً پسران جوان با پوشش زنانه برای شخصیت‌های زن در نمایشنامه‌ها ایفای نقش می‌کردند. در چنین شرایطی نبوغ، خلاقیت و ظرافت طبع یک هنرمند می‌تواند در باورهای کلیشه‌ای

فرهنگی مردم تغییر ایجاد کند. شکسپیر با هدف قرار دادن روان تماشاچیان، به آنان بیش کافی برای درک مسائل فرهنگی جاری را می‌هد. او راه‌های هوشمندانه‌ای برای انتقاد از حکومت و نقد گفتمان‌های فرهنگی انتخاب می‌کند. برای مثال، او سخنان واقعی، پندآموز و نقادانه را بر زبان دلقک‌های درباری جاری می‌کند.

همچنین، حضور زنان متعالی در کمدی‌های شکسپیر بسی بیش از تراژدی‌های اوست. زنان قدرتمندی مانند روزالیند، پورشیا یا ویولا در کمدی‌های شکسپیر بسیار برجسته‌تر از زنان تراژدی‌ها هستند. اما چرا کمدی؟ ژانر کمدی نیز مانند نقش دلقک‌ها از نظر حکومت چندان آسیب‌زا و جدی به نظر نمی‌رسد. هنگامی که بیننده در حالات مسرت‌بخشی از تماشای کمدی است، می‌توان واقعات تلخ را در میانه این حس سرخوشی با ادبیاتی لطیف و طنزآمیز به تصویر کشید. نکته قابل توجه دیگر که نمایانگر نبوغ شکسپیر در نگارش نمایشنامه‌هایش می‌باشد، این نکته است که شخصیت‌های اصلی زنان در کمدی‌ها برای دیده شدن در دنیای داستان عموماً با تغییر چهره خود به شکل مردان (مانند پورشیا، روزالیند و ویولا) هستند که می‌توانند کنشگر بوده و در جامعه مردسالار موفقیتی حاصل کنند، که خود این فلسفه، در حقیقت نمایانگر میزان نقش و کنشگری زنان در جامعه آن دوران است. همچنین این نبوغ شکسپیر است که توانمندی و کنشگری زنان را در لباس مردانه نمایش داده تا نه تنها مورد مقبولیت مردان تماشاچی قرار بگیرد، بلکه حضور فعال زنان تلنگری باشد بر کلیشه‌های ذهنی آنها نسبت به زنان. همین‌طور، زنانی که حتی اجازه حضور بر روی صحنه تئاتر را ندارند و مردان در جامه زنان به جای آنها ایفای نقش می‌کنند، اکنون در دنیای انتزاعی هنر صاحب صدا شده‌اند. در نتیجه، زنان به حاشیه رانده شده جامعه واقعی، احساس متعالی بودن را در صحنه تئاتر و در کنار مردان زندگی و جامعه‌شان تجربه می‌کنند.

۲-۱۰. پورشیا در نمایشنامه تاجر ونیزی

آنتونیو تاجر ونیزی برای کمک به دوستش بسانی از یک یهودی رباخوار بنام شایلاک سه هزار سکه قرض می‌گیرد. اما در زمان مقرر قادر به ادای دین نیست. شایلاک به دادگاه شکایت کرده

و خواستار اجرای تضمین آنتونیو (ادای دین با گوشت بدنش) است. در محکمه دادگاه در حالی که همه از نجات جان آنتونیو و راضی کردن یهودی ناامید شده‌اند، پریشیا در هیأت قاضی به همراه ندیمه‌اش که او نیز لباس مردانه پوشیده است وارد محکمه می‌شوند و با درایت و فراست خود، نه تنها آنتونیو را از مخمصه رهایی می‌بخشد بلکه شایلاک را نیز به درستی تنبیه می‌کند.

در این نمایشنامه هنرمندی خامه شکسپیر، همانا در بروز شخصیت پریشیا است، که در هیچ یک از شادی‌نامه‌های وی زنی را به این پایه دارای استقلال و رزانت و تعمق وصف نکرده. در تاجر و نیز پریشیا بانویی است با لطافت و صباحت خردسالان، و خرد و دانش سالخوردان، که هوشمندی و ذکاوت را با حسن تدبیر و فراست آمیخته، شوخی و طربناکی را با عفاف دامان و عصمت توأم کرده است. اوسرمشقی است از برای تربیت زن کامل عیار. (حکمت، ۱۳۳۲: ۸)

اگر چه پریشیا زنی مطیع است، اما هنگامی که کار به دشواری می‌رسد و جان انسانی به خطر افتاده، بدون هماهنگی با همسر خویش، عزم را جزم کرده تا بتواند انسانی را حمایت کند و نکته اینجاست که او از همان گفتمانی که او را محدود کرده بهره می‌جوید و خود را به هیأت مردان درمی‌آورد و از لباس مردانه برای کسب موفقیت استفاده می‌کند. این ایهامی تأمل برانگیز در اکثر کمدهای شکسپیر است: زنان برای حفاظت از خود و برای پیروزشدن در نبرد با جامعه، لباس مردان را برمی‌گزینند مانند روزالیند در کمده آنگونه که شما می‌خواهد^۱ و یا شخصیت ویولا در کمده شب دوازدهم^۲، که این خود گواه بر مردسالار بودن گفتمان غالب جامعه و فرهنگ آن دوران است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱۱-۲. لیدی مکبث در تراژدی مکبث

لیدی مکبث در تراژدی مکبث چهره‌ای است که برای بدست آوردن قدرت از هیچ کاری سر باز نمی‌زند و حتی برای ملکه شدن خود و پادشاه همسرش، دستان خود و مکبث را به خون انسان‌های بی‌گناه بسیاری آلوده می‌کند. سخنان لیدی مکبث به هنگام تصمیم‌گیری برای قتل پادشاه و

1. As You Like It
2. Twelfth Night

متقاعد کردن مکبث با تمام تردیدهایی که برای انجام این کار دارد، بسیار جای تأمل دارد. او برای تصمیم‌گیری و پیدا کردن شهادت برای قتل پادشاه از نیروهای غیبی می‌خواهد که او را فاقد جنسیت کنند.

در گفتگوی لیدی مکبث با امدادهای غیبی و تقاضای او برای بی‌جنسیت کردن خودش یا آرزوی ناپدید شدن شیر سینه‌هایش، ایهاماتی نهفته است. لیدی مکبث برای تصمیمات شوم خود و قدرت گرفتن برای انجام کاری خطرناک می‌خواهد شبیه به مردان باشد که به نوعی می‌توان آن را نه تنها نشان از حمایت شکسپیر از جنسیت زنانه و روح لطیف زنان دانست، بلکه از دیگر سوی طعنه‌ای ظریف است به فرهنگ مردسالار آن دوران که حتی زنان خود بر این باور بوده‌اند که در هیأت زن توانایی انجام کارهای حساس و سرنوشت ساز را ندارند. کنشگری لیدی مکبث در سرنوشت خود و همسرش اگرچه در راستای منفی و منفور است، اما کاملاً واضح و مشخص است. او در تعیین سرنوشت خود نقشی فعال دارد و برای آن به شدت می‌جنگد. او تنها کسی است که می‌تواند مکبث آشفته را بعد از ریختن خون اولین انسان بی‌گناه آرام کند و حس پشیمانی او را با احساس قدرت گرفتن و شعف پادشاه، جایگزین کند. کنشگری او حتی در انتهای نمایشنامه نیز نمایان است، هنگامی که مدت‌هاست عذاب روحی جنایاتی که مرتکب شده، خواب را از او ربوده است، اقدام به خودکشی می‌کند.

شکسپیر حتی در به تصویر کشیدن سه خواهر جادوگر، دوباره ایهامی عامدانه انتخاب کرده است و آنان را زنانی ریش‌دار توصیف می‌کند که خود به نوعی حمله به باورهای رایج فرهنگی آن دوران است که جادوگری را به زنان نسبت داده و جادوگران را زنانی پیر و عجوزه تصور می‌کردند. شکسپیر جادوگران ریش‌دار را در حقیقت بدون جنسیتی مشخص به تصویر می‌کشد تا باز هم گفتمان‌های جنسیتی عصر خود را به چالش بکشد.

"ریش‌های جادوگران در مکبث علامت و نشانه‌ای عجیب غریب و غیرطبیعی است که شکسپیر این ابهام جنسیتی را با خطراتی که در مرزهای تفاوت‌های جنسیتی دنیای واقعی و منطقی وجود دارد و محرومیت‌های جنسیتی ساخته شده توسط گفتمان مردسالارانه، ارتباط می‌-

دهد." (جین هاوارد و فیلیس راکین، ۲۰۰۲: ۴۶)

۳. نتیجه گیری

آنچه از بررسی و گردآوری اطلاعات در باب چگونگی به تصویر کشیدن نقش سیندخت و سودابه در شاهنامه و پورشیا و لیدی مکبث از نمایشنامه‌های شکسپیر دست داد، نمودی از دیدگاه و رأی همسان هر دو نویسنده در باب زنان نسبت به زمانه خویش است. در حقیقت، اگر چه گفتمان‌های قدرت و فرهنگ جامعه معاصر ایشان گفتمانی مردسالارانه و حتی زن ستیزانه است، آنان با درک نادرستی این باورها، خالق گفتمان‌هایی نو درباره زنان می‌شوند. در آثار ذکر شده در این جا، هر کدام با پرداخت شخصیت‌های زنان، چه خردمند و کاردان (سیندخت و پورشیا) و چه پلید و بدنام (سودابه و لیدی مکبث) در داستان‌های خویش، برای این زنان حق حضور قائل می‌شوند و با خلق آثاری چندصدا زمینه را برای تغییر باورهای کلیشه‌ای فرهنگی جامعه نسبت به زنان، مهار می‌کنند و به نوعی به زنان در حاشیه نگاه‌داشته شده جامعه خود درک و دریافت و بینشی نو می‌بخشند.

همانگونه که پیشتر اشاره شد در تعریف تاریخ‌گرایی نوین *فاعلیت ادبیات* در جامعه از مفاهیم کلیدی این رویکرد است. ناگفته پیداست که ادبیات فردوسی و شکسپیر بنیان تغییراتی درخور ملاحظه را در جامعه بنا نهادند. ایشان با انتخاب ادبیاتی که در میان عامه مردم جایگاهی ویژه دارد؛ یکی اسطوره و حماسه و دیگری نمایشنامه و تئاتر، راه نفوذ به افکار ملت خویش را یافته بودند. اهداف این دو نویسنده برجسته به دلیل نفوذ آثارشان در میان عامه مردم جامعه به هدف نشست و با وجود سرکوب آثار ایشان توسط قدرت در هر دو جامعه ایرانی (برخورد سلطان محمود غزنوی) و انگلیسی (ممنوع کردن تئاتر توسط پیوریتن‌ها)، گفتمان‌های قدرت نتوانستند هدف و راه ایشان را که همان احیای تاریخ و فرهنگ جامعه‌شان بود، سد کنند. سلطان محمود غزنوی زحمت و رنج همه عمر فردوسی را به دیده تحقیر می‌نگرد، اما چون اشعار فردوسی در میان مردم توسط نقالان بازخوانی می‌شود، هیچ سرکوبگری نمی‌تواند سد راه اندیشه او شود. در

حقیقت فردوسی خود به درستی می‌دانست که کار را تمام کرده است:

نمیرم از این پس که من زنده‌ام که تخم سخن را پراکنده‌ام

اینگونه بود که تخم سخن فردوسی نسل به نسل و سینه به سینه به یادگار ماند و پس از هزار سال هنوز زنانی با درایت و خردمند چون سیندخت و فرانک و گردیه می‌توانند الگوی زنان جامعه مدرن باشند.

اندکی پس از مرگ شکسپیر نیز تئاتر ممنوع می‌شود و حتی پیوریتن‌ها^۱ تئاتر گلوب^۲ را که در لندن ساخته و راه‌اندازی شده بود ویران می‌کنند، اما چون هنر او در میان مردم عادی جایگاه والا یافته است هیچ‌کدام از این اقدامات سرکوب‌گرانه نمی‌تواند مانعی بر جاری شدن اندیشه شکسپیر در میان مردمش باشد. در همان دوران سرکوبگری توسط پیوریتن‌ها، هنر او به زبان‌های مختلف در میان دیگر ملل برای نمایش ترجمه می‌شود. حتی اکنون پس از گذشت صدها سال آثار او هنوز از پربیننده‌ترین نمایشنامه‌ها بر روی صحنه تئاتر در دنیاست.

در نتیجه هنر مردمی، یعنی هنری که برای همه مردم جامعه است و در خدمت همه جامعه و نه متعلق به طبقه‌ای خاص، می‌تواند راه خود را در میان دوران‌های مختلف و تنگناهای مسیر افکار مخالف و سرکوب‌گرایانه بیابد و بر دل و جان مخاطبانش بنشیند. فردوسی و شکسپیر با نگارش آثاری چند صدا و نه تک صدا با وجود سرکوب‌های مختلفی که هم در مسیر هنرشان و هم در دوران بعد از خودشان وجود داشت عبور کردند و رسالت خود را به نحو شایسته‌ای به اتمام رساندند. کنشگری ادبیات ایشان در جامعه نمایان می‌شود و دیدگاه‌هایی که ادبیات را دانشی محض، انتزاعی و بی‌فایده عملی قلمداد می‌کنند، به چالش کشیده می‌شود. بدین روی، هر آنچه ادبیات در جامعه گسترده‌تر و برای همگان باشد، میزان محبوبیت و موفقیت اندیشه نگارنده بیشتر خواهد بود و ادبیات در جامعه تاریخ ساز می‌شود.

1. Puritans
2. Globe Theatre

منابع

- آموزگار، ژاله؛ لاهیجی، شهلا؛ مزدایور، کتایون؛ کار، مهرانگیز. (۱۳۷۱). شناخت هویت زن ایرانی درگستره‌ی پیش تاریخ و تاریخ. چاپ ۴. تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- بصاری، طلعت. (۱۳۵۰). زنان شاهنامه. تهران: انتشارات دانشسرای عالی.
- حکمت، علی اصغر. (۱۳۳۲). پنج حکایت از آثار ویلیام شکسپیر. تهران: انتشارات ققنوس.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۷۵). «تن کامه سرایی در ادب پارسی». مجله ایرانشناسی و پرتال جامع علوم انسانی. سال هشتم، شماره ۲۹.
- خالقی مطلق، جلال. (۱۳۹۸). زنان شاهنامه. ترجمه فرهاد اصلانی و معصومه تقی‌پور. تهران: انتشارات نگاه معاصر.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۲). «بیت‌های زن ستیزانه در شاهنامه». نشر دانش. شماره ۱۰۸
- رضائی، افسانه؛ صالحی، فاطمه. (۱۳۹۴). «نقش و منزلت زن در قصاید ناصرخسرو قبادیانی». مجموعه مقالات همایش حکیم ناصرخسرو قبادیانی. دوره ۱.
- صنیع، مهین بانو. (۱۳۸۶). گلرخان سیه چشم: داستان شاه زنان شاهنامه فردوسی. تهران: نوشته.
- طباطبایی، سید مهدی. (۱۳۸۷). «بررسی جایگاه و شخصیت زنان در گرشاسب نامه». فصلنامه زبان و ادب پارسی. شماره ۳۸.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۹۴). شاهنامه. به تصحیح جلال خالقی مطلق. تهران: نشر سخن.
- قاسمی، علیرضا؛ کاسی، فاطمه. (۱۳۹۶). «خوانش داستان هفتواد از دید تاریخ‌گرایی نوین و تحلیل گفتمان». فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۵۶.
- کراچی، ر. (۱۳۸۱). «بانو گشاسب، پهلوان بانوی حماسه‌های ایران». پژوهشنامه علوم انسانی. شماره
- محمدی، محمدحسین؛ برزگر خالقی، محمدرضا. (۱۳۹۱). شرح دیوان اشعار حکیم

- ناصر خسرو قبادیانی. چاپ ۳. تهران نشر زوآر.
- نجومیان، امیرعلی (۱۳۹۱). «به سوی تعریفی تازه از ادبیات تطبیقی و نقد تطبیقی». فصلنامه پژوهش‌های ادبی. شماره ۳۸.
- یوسفی، فریده. (۱۳۸۶). جایگاه سیاسی اجتماعی زنان شاهنامه. چاپ سیرنگ آمل. مازندران- ساری: انتشارات شلفین.

References:

- Abrams, M. H. 1993. *A Glossary of Literary Terms*, 6th Edition. Fort Worth, Harcourt Brace College Publishers.
- Bertens, Hans. 2014. *Literary theory: the basics, Third edition*. New York, Routledge.
- Brannigan, John. 1998. *New Historicism and Cultural Materialism*. New York: St. Martin's Press.
- Callaghan, Dymrna. 2002. *Shakespeare without women, Representing gender and race on the Renaissance stage*. London and New York, published in the Taylor & Francis e-Library.
- Dabashi, Hamid. 2019. *The Shahnameh: the Persian epic in world literature*. New York: Columbia University Press.
- Damrosch, David. 2003. *What is World Literature*. Published by Princeton University Press, 41 William Street, Princeton, New Jersey.
- Ed. H. Aram, Veaser. 1989. *Towards a Poetics of Culture, In The New Historicism*. New York and London: Routledge.
- Fredowski, Abolqasem. 2007. *Shāhnāmeḥ*, translated by Dick Davis; foreword by Azar Nafisi. Published in Penguin Books.
- Greenblatt, Stephen. 2005. *The Greenblatt reader*; edited by Micheal

Payne. USA, UK: Blackwell Publishing.

- Greenblatt, Stephen. 2000. *The Norton Shakespeare* (ed. Stephen Greenblatt, et al), New York: W. W. Norton.
- Greenblatt, Stephen. 1980. *Renaissance self-fashioning; From More to Shakespeare*. Chicago & London : The University of Chicago press.
- -Greenblatt, Stephen. 1988. *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley: University of California Press.
- Howard, Jean E.; Rackin, Phyllis. 2002. *Engendering a nation: a feminist account of Shakespeare's English histories*. London and New York: The Taylor & Francis e-Library.
- Jardine, Lisa. 1989. *Still harping on daughters: women and drama in the age of Shakespeare*. New York : Columbia University Press.
- The Noldeke, *the Iranian National Epic*, Bombay 1930, pp. 88-89.
- Omidshahar, Mahmoud. 1994. "Notes on Some Women of the Shahnameh". Name-ye-Iran-e Bastan, vol.1, No.1. California state university, Los Angeles.